

Selim Deringil, *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, 384 s.

Değerlendiren: Cengiz Yolcu

Hristiyanlıktan İslâm'a geçiş [*ihtida*] meselesi, üzerinde uzun yıllardan beri çalışılmakta olan bir konu. Ancak bu meselenin bilhassa Osmanlı Devleti örneğinde tahdit edilmiş bir halde incelenmesinin son çeyrek yüzyılla sınırlı olduğunu belirtmek gerekir. Osmanlı Devleti'nde *ihtida* meselesini tartışan ilk çalışmalardan birisi olan Anton Minkov'un 2004 yılında yayımlanan *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730* (Leiden, Boston: Brill) başlığını taşıyan eseri, on yedinci yüzyılın sonu ve on sekizinci yüzyılın ilk yarısında İslâmiyet'i kabul eden Balkan Hristiyanlarının bir Müslüman gibi görünmeleri için gerekli olan yeni kıyafetlerini alabilmek amacıyla yetkili makamlara yaptıkları başvuruların ispatı olan dilekçeler kullanılarak yapılmış önemli bir incelemedir. Marc David Baer'in 2008 tarihli *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in the Ottoman Empire* (Oxford University Press) kitabı, on yedinci yüzyılda IV. Mehmed hükümdarlığında gerçekleşen ihtida örneklerine ve arka planına değinmektedir. Baer'in çalışmasından üç yıl sonra yayımlanan bir diğer kitap ise Tijana Krstić'in *Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire* (Stanford University Press) başlıklı çalışmasıdır. Krstić, yazmalar ve risaleleri kullanarak on beşinci yüzyıldan on yedinci yüzyıla değin gerçekleşen ihtida örneklerinin Osmanlı Müslümanları ve Hristiyanları tarafından nasıl algılandığı meselesi üzerinde durmaktadır. Ancak isimlerini zikrettiğim çalışmalar sınırları belli bir tarihsel kesiti, en önemlisi de Osmanlı Devleti'nin siyasî açıdan gücünün zirvesinde olduğu bir dönemde meydana gelen ihtida pratiklerini incelemektedir. Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaasının kazanan tarafta yer almayı seçmesi, elde edecekleri imtiyazlar da düşünüldüğünde, şaşırtıcı değildir. Nitekim on

@ Ar. Gör., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi. cengizyolcu@gmail.com

dokuzuncu yüzyıl; gerek Avrupa ve dünyanın geri kalanı için olduğu gibi Osmanlı Devleti için de köklü sosyal, siyasal ve hukukî değişim ve dönüşümlerin yaşanmaya başladığı bir dönüm noktası olacaktır. Üstelik Zeynep Türkyılmaz'ın on yedinci yüzyılda görünüşte Müslüman olan ancak gizlice Hıristiyan ibadetlerine devam ederek ikili bir hayat yaşamaya başlayan, Doğu Karadeniz'de bilhassa Akdağ Maden civarında mukim İstavriler ve Kromlular isimli iki topluluğun İslahat Fermanı'nın ilanı eresinde "aslında" Hristiyan olduklarını ve fermanın emrettiği din serbestisinin kendilerine de uygulanmasını talep etmelerini ve ardından yaşanan hadiseleri incelediği, UCLA'da tamamladığı *Anxieties of Conversion: Missionaries, State and Heterodox Communities in the Late Ottoman Empire* başlıklı doktora tezi de Osmanlı Devleti'nin görece güçlü olduğu bir devri ele alarak başlamakta, siyasal güç dengesinin değişmeye başladığı on dokuzuncu yüzyıla doğru gelmektedir. Selim Deringil'in 2012 yılında Cambridge University Press tarafından *Conversion and Apostasy in the Late Ottoman Empire* adıyla yayımlanan, beş yıl sonra *19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad* başlığıyla İletişim Yayınları'nca Türkçe'ye kazandırılan kitabının önemi de tam da bu noktada, bu tarihsel dönemin kendine özgü şartlarını tartışmasından gelmektedir. Esasında akademik çalışmalarına Türkiye Cumhuriyeti'nin diplomasi tarihi, bilhassa İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin dış politikası konularıyla başlamış olan Selim Deringil, zaman içinde on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı sosyal ve kültürel hayatı, II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nde semboller ve post-kolonializm tartışmaları, milliyetçilik, Ermeni meselesi gibi çok çeşitli başlıklar üzerinde hem yerli ve yabancı arşiv belgeleri kullandığı hem de teorik arka planı güçlü olan araştırmalar yapmaya başlamıştır. On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti tebaasının gönüllü veyahut zorla ihtida ve irtidad eylemlerini incelediği çalışması, Deringil'in son yıllarda yeni bir istikamet kazanan ve yoğunlaşmış olduğu din değiştirme eylemleri hususundaki araştırmalarının bir sonucudur.

Ayşen Anadol ve Taciser Ulaş Belge'nin tercüme ettiği eserde giriş ve sonsöz kısımlarının yanı sıra "Tasdi-i Âliyi Mucip Olmamak': İhtida, İrtidad ve Tanzimat Devleti, Diplomaside İhtida Krizi, 'Gizli Hristiyanlık', Sığınma İhtidaları ve Osmanlı Tâbiyeti ve Canını Kurtarmak İçin İhtida: Anadolu'da Ermenilerin Kitlesele İhtidası (1895-1897)" başlıklarını taşıyan beş bölüm bulunmaktadır. Yazarının kendi ifadesiyle ihtida ve irtidad meselelerinin "ön tarihi" niteliğinde olan bu eserde, isimleri zikredilen tarihî kişiliklere ilişkin on bir görsele de yer verilmiştir.

On dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde Müslümanlığa geçiş ve Müslümanlıktan ayrılmanın imparatorluğun değişik coğrafyalarındaki, farklı zamanlardaki pratiklerini inceleyen kitabın temel sorusu bir mukayeseye dayanmakta. Katı

olan her şeyin buharlaştığı, dünyanın altüst olduğu bu yüzyılda Osmanlı Devleti tebaasına dâhil ahalinin ihtida ve irtidad pratikleri hangi saikler nedeniyle evvelki yüzyıllardakinden ayrılmaktadır? Ya da soruyu somut bir örnek üzerinden yeniden soracak olursak, “Makedonya’daki Hristiyan bir keçi çobanının 1657 yılında Müslüman olması ile 1876’da aynı çobanın aynı eylemi gerçekleştirmesi niçin birbirinden tamamıyla farklı bir hareket olarak nitelendirilmektedir?” Deringil’in bu soruya verdiği cevap, on dokuzuncu yüzyılda etnik milliyetçiliğin yükselişi ve Ulusal Uyanış (*National Revival*) hareketlerinin güçlenmesinin insanların artık “geri çekilmekte olan bir inanca” girmelerinde temel etken olduğunu belirtmektedir. Din değiştirme eylemi “ulussuzlaşmak” olarak nitelendirildiği için tehlikeli bir pratiktir. Zira ihtida ya da irtidad eden bir birey ya da topluluk adeta kaybedilen bir mevzidir ve isteyerek ya da zorunluluktan ötürü düşmanın saflarına geçmiş, sadece kendisinin değil “terk ettiği” cemaatinin de alnına kara çalmıştır.

Kitapta üzerinde durulan bir diğer önemli husus da on dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen ihtida ve irtidad eylemlerinin özgüllüğü, bu eyleme karşı cemaatlerin gösterdiği tepkilerin önceki asırlardan oldukça farklı olmasıdır. Mesela on yedinci yüzyılda Müslüman olan Giritli Hristiyanlar, cemaatleri tarafından dışlanmamıştır ya da karışık evlilikler ciddi bir sorun kaynağı olarak addedilmemiştir. Ancak “millî uyanış” sonrası ihtida edenler kendi cemaatlerinden hain damgası yemişler; üstelik Müslüman Osmanlı idarecilerince de pek makbul sayılmamışlardır. Bilhassa Osmanlı Devleti’nin Hristiyan tebaaları ardı ardına birlik ve bağımsızlık mücadelesine girmişken ihtida yolunu seçenler mevcut ateşi körüklemişlerdir.

Kitapta ihtida ve irtidad vakalarının ele alınışı, dönemin siyasi iklimini ve söylemini takip etmektedir. On dokuzuncu yüzyılın nev-i şahsına münhasır olma halini irdelemeye başlarken Osmanlı Devleti ve Osmanlı toplumundaki genel reform ve değişimler süreci olarak adlandırılan dönemi, yazar “Tanzimat Devleti” diye tanımlamakta ve birinci bölümde bu sürecin Osmanlı toplumundaki yansımaları üzerinde durmakta. Deringil, Tanzimat Dönemi ile ilgili mevcut literatürde devamlı vurgulanan Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839) ve Islahat Fermanı (1856) ile birlikte ele alınması gereken gelişmenin 1844 yılında İslâm dinini terk edenlerin idamını resmen yasaklayan ferman olduğunun altını çizmektedir. Zira on dokuzuncu yüzyıldaki ihtida ve irtidad eylemleri karşısında “Tanzimat Devleti”nin ideallerine karşı Osmanlı idarecilerinin içine düştükleri ikilemin kaynağı bu ferman dardır. İdarecilerin esas kaygıları, pek de taraftar olmadıkları ihtida eylemlerinin en azından “tasdi-i âliyi mucib olmamak” üzere yani “baş ağrıtmayacak” şekilde gerçekleşmeleri için çabalamaktır. Üstelik bu kararın umuma ilanı, Müslümanların

halifesi titrini de taşıyan sultanın otoritesini sarsacak bir duruma neden olabilecektir. Deringil, bu bölümün sonunda, Osmanlı Devleti'nin Müslüman ve gayrimüslim tebaasına daha kapsayıcı bir tarzda yaklaşmayı düstur edinen "Tanzimat Devleti" idarecilerinin temel gayesinin Osmanlı Devleti'nin hükümranlığını koruma ve giderek daha çetin bir mücadele alanı haline gelen dünya siyaset arenasında bir siyasi aktör olarak kalmayı sürdürmek olduğunu belirtmektedir. Bu maksatla dönemde gerçekleşen hukukî düzenlemeler doğrultusunda tensip etmek durumunda kaldıkları irtidad eylemlerini en azından duyurmamaya çalışarak kendilerince bir orta yol bulduklarına işaret etmektedir.

İkinci bölüm, ilk kısımda anlatılan hikâyenin diplomatik boyutu üzerine eğilmektedir. Osmanlı Devleti tebaası gayrimüslimlerin koruyuculuğu misyonunu üstlenen Düvel-i Muazzama, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahil olan aktörlerden birisi haline gelecektir. 1844 fermanının hazırlanması ve ilan edilmesinde mürted bir Ermeni'nin idamı sonrasında Britanya ve Fransa elçilerinin de katıldıkları diplomatik kriz en önemli faktörlerden birisi haline gelmiştir. Bilhassa artık imparatorluğun çalkantılı bölgelerinde, Rumeli'de ve Lübnan'da da din değiştirme vakaları gerçekleşmeye başlamıştır. Üstelik bu olaylar yaşanırken yeni aktörler, misyonerler de etkili olurlar. İhtida eylemleri makul karşılanırken, Deringil arşiv belgelerini de tanık göstermek suretiyle, Müslümanlıktan Hristiyanlığa geçişin "serbesti-i edyan" ilkesinin benimsenmiş olmasına karşın Osmanlı idarecileri tarafından hoş karşılanmadığını belirtmektedir ki, bu tavır yerleşik Osmanlı siyasal ve sosyal gelenekleri düşünüldüğünde anlaşılabilir bir tutumdur.

Üçüncü bölümün odak noktasını ise 1856 Islahat Fermanı'yla birlikte bir anlamda din özgürlüğünün ilan edilmesi üzerine Osmanlı Devleti'nde asırlardan beri "ikili" bir hayat sürmekte olan gizli Hristiyanların ortaya çıkması ve aslında itikadından Hristiyan olan, ancak askerlik ve vergi düzenlemeleri ve bu zaruretlerden kaçınmak maksadıyla görünürde Müslüman gibi yaşadıklarını söyleyen ahalinin "esasen" Hristiyan olduklarını deklare etmeleri sonucunda meydana gelen gelişmeler oluşturmaktadır. Kripto Hristiyanların kendilerini tam da on dokuzuncu yüzyılda aşikâr etmeleri tesadüf değil, aksine dönemin ruhuna, "ulusal uyanış" hareketlerinin revaçta olduğu bir zaman dilimine tam manasıyla uygun düşen bir refleksidir. Gizli din taşıyanların kendilerini ifşa etmelerinde muhakkak ki Avrupalı büyük devletlerin müdahaleleri etkili olmuştur ancak yazarın Osmanlı Devleti'nde faaliyetinde bulunan misyonerlerin ve destekçilerinin faaliyetlerinin hiçbir zaman kitlesel irtidad hareketlerine dönüşmemiş olduğu yönündeki tespiti isabetli ve önemlidir.

Bir sonraki bölümün konusunu, farklı coğrafyalarda doğmalarına karşın ihtida ederek Osmanlı tebaası statüsünü kazanan, vergi ya da askerlikle alakalı bir beklen-

tileri bulunmayan -ki aralarında Jozsef Bem, Ömer Paşa Latas, Lajos Kossuth gibi isimlerin olduğu bu şahısların birçoğu aynı zamanda profesyonel askerdir- “mesleki mühtediler”in İslâm dinine geçmeleri ve bu ihtida eylemlerinin neticeleri teşkil etmektedir. Selim Deringil’in Osmanlı Devleti’ne çeşitli sebeplerle gelen, sığınmak zorunda kalan ve imparatorluk topraklarında yerleşen mühtediler hakkında yaptığı tespit oldukça dikkat çekicidir: On dokuzuncu yüzyılda imparatorluğa gelerek ihtida edenler Müslüman olmaları için zorlanmamışlardır. Ancak bu mühtedilerin yeni kimliklerini ne ölçüde benimsediklerine ya da ne hissettiklerine dair toptan bir cevap vermenin zorluğuna işaret eden yazar, kesin bir yargıya varmak için aristokratlardan köylü ve teknisyenlere kadar geniş bir sosyal tabanı haiz mühtedileri ayrı ayrı ele almak gerekliliğini belirtir.

Beşinci bölümün ele aldığı mesele ise, temel özelliği Osmanlı Devleti tebaalarına hoşgörülü bir yaklaşım olan “Tanzimat Devleti” anlayışının yerine II. Abdülhamid idaresinin daha sert İslâmî yönetiminin hâkim olması, bu dönemde 1894-1897 yıllarında Doğu Anadolu’da yaşanan olaylardan sonra Ermenilerin canlarını kurtarmak amacıyla kitleler halinde ihtida etmeleri, ancak diğer taraftan bu eyleme karşı Osmanlı idarecilerinin takındıkları sert tutumdur. Yazar, bu dönemde takip edilen siyaset neticesinde Müslüman nüfusun Ermenilere karşı şiddet kullanma eğilimlerinin arttığını belirtmektedir. Ermenilerin on dokuzuncu yüzyılın son on yılında ortaya çıkan kitlesel ihtidaları meselesinin diğer önemli iki veçhesi ise kaçırılan ve Müslümanlarla evlendirilen kızlar meselesi ve kitlesel din değiştirmelerin diplomatik bir kriz haline gelmesi hadisesidir. Deringil, etkileri yirminci yüzyılda da devam eden bu olayın tüm boyutlarını titizlikle ortaya koymakta ve tartışmaktadır.

Kitapta kısaca değinilmesine karşın on yedinci yüzyılda Rodoplarda gerçekleştirilen ihtida örneğinin üzerinde biraz daha durulabilirdi. Zira hem bugünkü Bulgar tarih yazımında ciddi bir tartışma konusu olmaya devam etmesi hem de Balkan Harbi esnasında bu bölgede yaşayan Müslümanların bu sefer zorla irtidad eyleminin özneleri haline gelmeleri nedeniyle bu örnek dikkat çekicidir. Ancak kitabın odağında on dokuzuncu yüzyılın olduğu düşünüldüğünde yazarın bu tercihi anlaşılabilir.

Selim Deringil’in hem Başbakanlık Osmanlı Arşivleri’ndeki hem de Londra’daki Birleşik Krallık Arşivleri’ndeki (*National Archives*) belgeleri ve çok önemli birincil ve ikincil kaynakları kullandığı çalışması, bilhassa son dönem Osmanlı tarihi söz konusu olduğunda üzerinde çok fazla inceleme bulunmayan değiştirme pratiklerinin on dokuzuncu yüzyıldaki özgül şartlarını, sosyal ve siyasal boyutlarını derinlemesine ele almakta, idarecilerin idealleri ve pratikte mevcut durum arasında yaşadıkları çelişkileri etkileyici bir şekilde işaret etmektedir.